

Räddning genom tvång och kontroll – inledning

ANN-SOFIE OHLANDER

»Jag tar de människor som befinner sig i samhällets utkant och sätter dem i mitten. Sedan ser jag vad som händer«. Så formulerar den finska historikern Irma Sulkunen en för henne central forskningsstrategi¹. Den kan också tjäna som motto för detta nummer av Socialvetenskaplig tidskrift. »Räddning genom tvång och kontroll?« var rubriken för ett seminarium vid Institutet för framtidsstudier våren 2000. Arrangör var det SFR-finansierade mångvetenskapliga forskarnätverket »Människors värde och värdighet i modern svensk historia«. I de sju bidrag till seminariet som här trycks ställs frågor som: Vilkas räddning kräver tvång och kontroll, vilka former har den tagit sig och tar den sig idag? Vad riskerar att gå förlorat i mänsklig autonomi och integritet? Överensstämmer anorektikerns destruktiva självkontroll av sin kropp med centrala tendenser i samhället? Vad händer om den hemlöses hemlöshet analyseras i ljuset inte av ett individuellt »ödesperspektiv« utan ställs mitt i förändringarna av välfärdspolitiken? Och om en belysning utifrån den enskilda patientens subjektiva behov av en hel och sammanhängande livstolkning visar sig stå i konflikt med de behandlingssätt som motiveras av en

naturvetenskapliga medicinsyn? Och hur är det för forskarens eget perspektiv? Intervjuar man först den hemlöse – och sedan går man hem?

I ljuset av grundläggande samhälleliga strukturer, sociala, politiska och kulturella visar sig det till synes tragiskt individuella, udda ofta stå i nära sammanhang med och kunna förklaras av centrala samhälleliga strukturer och händelseförlopp. Utdefiniering tycks ofta föregå och legitimera bruket av tvång och kontroll. Det framstår därmed som en försvarsmekanism mot att ens efterfråga kunskap om obehagliga drag och besvärande ansvar, historiskt som i nutid. Men samtidigt – finns det inte situationer där tvång och kontroll är nödvändiga för att räddning skall kunna ske?

Utgångspunkten för seminariet var diskussionen under senare år om konflikten mellan respekten för människors integritet och det tvång, som kan behöva utövas för att »rädda« dem, som ändå på olika sätt riskerar existens och hälsa. Perspektivet i artiklarna är mångdisciplinärt och de medverkande forskarna företräder förutom historieämnet, medicin, socialvetenskap och vårdvetenskap.

Ann-Sofie Ohlander, professor i historia vid Örebro universitet, ansvarig i forskarnätverket Människors värde och värdighet i modern svensk historia.

¹ Metoden tillämpad i Sulkunen, Irma, Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeit 1700-1800-luvulla. Gaudeamus, Helsingfors 1999.

Men är det då verkligen räddning av dem som far illa man i praktiken alltid är ute efter? Eller kan syftet – omedvetet? – förskjutas till att i praktiken gälla att »rädda« någon annan eller något annat, eller att upprätthålla kontroll inte för de kontrollerades utan för de kontrollerandes bästa? I själva föreskriften, den definierade nödvändigheten av tvång och kontroll ligger en inbyggd ambivalens, som gör det nödvändigt för forskaren att söka sig genom lager efter lager av betydelser, avsikter och faktiskt utövad kontroll och tvång för att komma åt sanningen – själva framställningen av nöd i det mest altruistiska syfte kan i sig innehålla element av kontroll.

»Vetenskapssyn har stor betydelse för den människosyn man har« skriver Carl-Magnus Stolt i den inledande artikeln *Medicinen och människovärdet*. Utifrån grundläggande begrepp som människovärde, autonomi och integritet analyserar han där synen på sjukdom och patient i dels en naturvetenskaplig, dels en humanistisk-holistisk syn. I en humanistiskt influerad syn aktualiseras snabbt frågan om integritetskränkning, av Stolt uttryckt som »att röra sig i patientens personliga sfär utan samtycke«. En annan fråga är om en människas sjukdom påverkar/tillåts påverka hennes människovärde? Vad händer när man i tvångsvård utövar förmynderi därför att patienten inte anses beslutskapabel? Stolts konklusion är att människovärdet definierat som absolut blir den enda tänkbara utgångspunkten i en humanistiskt influerad medicinsk praxis.

»Historiskt skulle man vidare kunna beskriva delar av den slutna psykiatriska vårdens som ett förmyndarskap för att skydda patientens integritet som frisk – på bekost-

nad av autonomi och integriteten som sjuk«, skriver Stolt bland annat. Men hur utövades detta förmyndarskap historiskt sett i den psykiatriska vården? Utifrån intervjuer med sjuksköterskor som arbetade i psykiatrisk vård »före neuroleptika«, skriver Gunnel Swedberg om *Berättelser om rädsla i psykiatrisk vård*. I intervjuerna framkom gång på gång, att sjuksköterskorna ofta var rädda för patienterna. Men detta var samtidigt något man hade svårt att kännas vid. Såväl i läroböcker som i praxis var rädsla något otillåtet för en sjuksköterska i psykiatrisk vård. Rädsla hos sköterskorna ansågs kunna framkalla oro och våld bland patienterna – det gällde att inte visa sig rädd för då kunde det gå illa, var budskapet. Swedberg drar slutsatsen att detta »förbud« mot rädsla i praktiken kunde leda till ökat tvång mot patienterna. Också vid svaga signaler om oro lade man bälte eller föreskrev långbad och räddade därmed sig själv och sin sköterskeroll från den förbjudna rädslan. Behovet av kontroll av den egna känslan överfördes i sådana fall till att bli en ökad kontroll och tvång av patienterna.

Kontrollen över sjukdomen och den sjuke är temat för Jenny Björkmans bidrag *Frihet under ansvar. En jämförelse av anmälningsplikten för veneriskt sjuka och tuberkulösa, 1900–1920*. Här var kontrollen av de sjuka avsedd att rädda andra från att bli smittade, att leda till kontroll över sjukdomen. Men Björkman visar att anmälningsvånget fick olika praktisk utformning för de båda kategorierna sjuka. Synen på sexualiteten ledde till ett moraliskt fördömande av de veneriskt sjuka, och medförde att de utsattes för en integritetskränkande kontroll. Motsatsen rådde ifråga om tuberkulos, en sjuk-

dom som till och med romantiserades och sågs som poetisk. Kontrollen av sjukdomen fick därmed olika uttryck inte på grund av sjukdomens smittbild utan den moraliska inställningen till de sjuka.

Bilden av den hemlöse är utgångspunkten i Hans Swärds artikel »*Porträtterad nöd*« – *Berättelser om hemlösa*. Den gängse bilden, standardbilden av den hemlöse, som används för att väcka vårt medlidande, till exempel vid jul, visar sig vid en närmare undersökning stämma endast för en bråkdel av de s.k. hemlösa. Hemlöshet är, visar Swärd, snarare att se som en process, ett övergående stadium vid olika nödsituationer, eller kanske snarare en funktion av bristfällig bostads- och socialpolitik. Men kontrollen över bilden av den fattige tycks vara viktig som en de etablerades bild, en avgränsad, individuell, ibland romantiserad utanförbild – luffaren är ett exempel. När Swärd i sin analys suddar ut gränsen till det påstådda, avgränsade livslånga utanförskapet visar det sig att det s.k. hemlöshetsproblemet är ett problem som är väl integrerat i och nära uttrycker politiska förhållanden i det samhälle vi lever. Inskränkningarna i välfärdspolitiken svarar mot frekvensen och arten av hemlöshet.

Temat fattigdom finns med också i Ingrid Söderlinds artikel *Att fostra dugliga tjänarinnor. Flickbarnhem i Stockholm 1870–1920*. Barnhemmet hon undersöker är Stockholms stads uppfostringsanstalt för flickor, en institution där intagning ofta skedde mer eller mindre av tvång, ett tvång som dock förmedlades av andra än anstalten, bl.a. av anhöriga. Ordet uppfostringsanstalt hade då inte den innebörd av delvis bestraffning som den givits senare. Flickorna från arbe-

tarklassen skulle dock formas till underdånighet, till att bli tjänarinnor åt medel- och överklass. Men barnhemmet kan inte bara ses som ett uttryck för kontroll. Det kunde också innebära trygghet och nya möjligheter för åtminstone vissa av flickorna. Några avancerade till lärarinnor, vilket de knappast kunnat göra om de blivit kvar i sina hemmiljöer. Söderlind noterar också det märkliga att flickbarnhemmen var långt vanligare än barnhem för pojkar under den aktuella perioden.

Självkontroll ingick i flickbarnhemmets uppfostran. Om flickorssjälvkontroll skriver också Anna-Karin Larsson i uppsatsen *Uppfostran till självsvalt? Om yttre och inre kontroll av den unga flickans kropp och karaktär kring sekelskiftet 1900*. Hon skisserar en undersökning där självsvalt som självkontroll ställs i sammanhang med tidens kontrollerande flickuppfostran och dess begränsade, insnävade kvinnoideal. Av särskilt intresse förefaller förhållningssättet till mat vid förra sekelskiftet vara. Enligt flera källor från tiden borde en ung flicka inte överhuvudtaget ses ätande, och framför allt borde hon inte äta kött – kött gavs sexuella konnotationer. Men var den anorektiska flickans kontroll av sitt ätande inte bara att se som ett uttryck för tidens förtryckande kvinnoroll utan också som en protest – kanske hennes enda möjlighet att protestera på ett accepterat sätt?

Kulturella och sociala aspekter på anorexi, historiskt som i nutid, börjar bli ett stort internationellt forskningsområde. I Sverige är det hittills ganska försummat. Trots att idag ca 95 procent av dem som lider av anorexi är flickor saknas också genusperspektiv på sjukdomen. Anna Prestjan gör

i *Humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningsperspektiv på ätstörningar, exemplet anorexi*, en resonerande litteraturgenomgång av främst anglosachsisk forskning

på området. I anslutning till detta pekar hon på angelägna och fruktbara forskningsinriktningar på området.